

**Małgorzata Sylwestrzak**

*Uniwersytet w Białymstoku*

ORCID: 0000-0002-9754-6514

## **POGRANICZNOŚĆ JAKO KATEGORIA KONSTRUUJĄCA TOŻSAMOŚĆ AUTORA W ZBIORZE ESEJÓW *KARTA RODINY* PIOTRA WAJLA**

Piotr Wajl (1949–2009), którego twórczość jest tematem niniejszego artykułu, należy do młodszego pokolenia Trzeciej Emigracji Rosyjskiej. Autor opuszcza Związek Radziecki w 1977 roku, skąd udaje się do Stanów Zjednoczonych. W roku 1995 przenosi się do Pragi. Do jego najważniejszych utworów należą eseje podróżnicze *Гений места* (1999) oraz *Карта родины* (2002), a także eseje dotyczące kultury i literatury rosyjskiej, napisane wspólnie z Aleksandrem Genisem (między innymi *60-е. Мир советского человека; Потерянный рай; Родная речь*). Książki Wajla (zwłaszcza te pisane wspólnie z Genisem) wywarły duży wpływ na rosyjską literaturę końca XX wieku. Stanowiły one zarazem głos rosyjskiej emigracji, analizę kultury i psychologii człowieka sowieckiego, a ponadto wprowadzały nowy styl wypowiedzi, określony mianem *stiobu*<sup>1</sup>.

Zbiór esejów zatytułowany *Karta rodiny* jest zapisem podróży autora po krajach byłego Związku Radzieckiego. W latach dziewięćdziesiątych Wajl odbywa szereg wyjazdów służbowych (jako dziennikarz Radia „Swoboda”) oraz turystycznych po Rosji i byłych republikach sowieckich. Książka *Karta rodiny* (czyli „Mapa ojczyzny”) stanowi próbę znalezienia odpowiedzi na pytanie o to, czym była ojczyzna autora – kraj, który przez pół wieku budził strach sąsiadów, a następnie rozpadł się i zniknął z mapy świata. Swojej ojczyzny autor poszukuje na peryferiach – w małych miasteczkach europejskiej części Rosji, na Syberii

---

1 *Stiob* (ros. стёб) – termin zapożyczony z języka slangowego, oznaczający prześmiewczy sposób mówienia, zawierający elementy sarkazmu oraz ironii w odniesieniu do komentowanego obiektu. Za twórców *stiobu* uważa się Piotra Wajla i Aleksandra Genisa (В.Д. Черняк, М.А. Черняк, *Массовая литература в понятиях и терминах: учебный словарь-справочник*, 2-е изд., Москва 2015, s. 162–163).

i na Dalekim Wschodzie, a także w azjatyckich republikach ZSRR, uważając, iż właśnie tam, z dala od centrum, najlepiej zachował się duch minionej epoki.

Problematyka rodzinna poruszona zostaje w książce *Karta rodziny* w ostatnim rozdziale. Na kreślonej przez siebie mapę ojczyzny autor nanosi – tu posłużę się terminem Małgorzaty Czermińskiej – „miejsca autobiograficzne”<sup>2</sup>, związane z jego własną historią. Miejsca te, co warto zauważyć, należą w większości do terytoriów pogranicznych i obejmują nie tylko Związek Radziecki. Korzenie Wajla sięgają zarówno pogranicza niemiecko-francuskiego, jak i turkmeńsko-irańskiego, a zatem obejmują peryferia dwóch kontynentów – Europy i Azji. Zbiór esejów zamyka rozdział zatytułowany *Осколки империи. Жизнеописание*, podejmujący tematykę rodzinną. W kontekście całej książki gest zakończenia utworu wątkiem autobiograficznym jest wymowny – autor z jednej strony na swojej mapie ojczyzny zaznacza obszary własnych małych ojczyzn, z drugiej zaś strony przesuwając centrum tej mapy (która i tak już ma charakter peryferyjny, gdyż Moskwa zajmuje na niej odległe miejsce, zaś Petersburg – kulturowa stolica Rosji – nie pojawia się tam w ogóle) z drugorzędnych miast byłego ZSRR na azjatyckie peryferia. Gest ten znaczący jest jednak również w kontekście kreacji tożsamości autora.

W książce *Karta rodziny* Wajl stwarza własny wizerunek w oparciu o ideę pograniczności.

### ***Pogranicze i peryferia jako „miejsca autobiograficzne” Wajla***

Biografia Wajla, w sensie geograficznym<sup>3</sup>, związana jest zarówno z peryferiami, jak i z obszarami, które zaliczyć można do „centrum”, jednakże to te pierwsze, czyli peryferia, odgrywają większą rolę w autokreacji eseisty. Wajl, który urodził się w Rydze, studiował w Moskwie, następnie wyemigrował do Stanów Zjednoczonych, a później mieszkał w Pradze, równie dobrze mógłby przedstawiać siebie jako obywatela świata, mieszkańca wielu stolic. Próby stworzenia takiego obrazu własnej osoby mają zresztą miejsce w niektórych esejach dotyczących podróży po Europie Zachodniej. Niemniej jednak w zakończeniu *Karty rodziny* odnajdujemy inny wizerunek autora – jako postaci związanej z terenami pogranicza.

2 M. Czermińska, *Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geoepoetyki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5.

3 Na temat powiązań geografii i biografii zob. J. Kaczmarek, *Podjęcie geobiograficzne w geografii społecznej. Zarys teorii i podstawy metodycznej*, Łódź 2005; M. Madurowicz, *Tożsamość homo localis w geografii człowieka*, w: *Człowiek w badaniach geograficznych*, red. W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Bydgoszcz 2006; P. Matyaszewski, *Podróż Monteskiusza. Biografia przestrzenna*, Lublin 2011; *Przestrzenie geo(bio)graficzne w literaturze*, pod red. E. Konończuk i E. Sidoruk, Białystok 2015 (tu zwłaszcza: M. Czermińska, *Przestrzenne odniesienia czasowych faz biografii*; E. Konończuk, *Geobiograficzne doświadczenie lektury*, E. Rybicka, *Sensoryczna geografia literacka*).

Opis swojej biografii Wajl rozpoczyna od wydarzeń, jakie rozegrały się rok przed jego urodzeniem: w Aszchabadzie, w nocy z piątego na szóstego października 1948 miało miejsce trzęsienie ziemi, które pochłonęło ponad sto dwadzieścia tysięcy ofiar. W stolicy Turkmenii przebywała wówczas babka autora, ale cudem udało się jej ocaleć. Warto zastanowić się, dlaczego Wajl opisuje trzęsienie ziemi w Aszchabadzie jako najważniejsze wydarzenie swojego życia<sup>4</sup>, pomimo iż katastrofa wydarzyła się jeszcze przed jego poczęciem, bo na 11 miesięcy przed narodzinami autora, a ponadto nie zagroziła w żaden sposób życiu jego rodziców, którzy przebywali w tym czasie w Niemczech?<sup>5</sup> Odpowiedzią udzieloną przez Wajla w rozdziale *Ашхабадское землетрясение*, jest informacja, iż otrzymał on imię po wujku, który tamtej nocy zginął w Aszchabadzie. Taki wybór imienia autor traktuje jako znaczący dla własnych perypetii życiowych. Wujek Piotr był, podobnie jak pisarz, emigrantem – po rozkułaceniu i rozstrzelaniu jego ojca, a dziada eseisty, wyemigrował on do Persji. Niemniej jednak rozpoczęcie autorskiej autobiografii w Aszchabadzie można również interpretować w inny sposób. Wajl rozpoczyna opis własnych korzeni na pograniczu turkmeńsko-irańskim, skąd pochodzi jego matka. Kolejnym elementem autobiografii jest historia rodzinna ojca, którego przodkowie prawdopodobnie przybyli do Rosji z Alzacji, oraz opis poszukiwań dalszej rodziny na terytorium Uzbekistanu. Dopiero po tak zarysowanym wstępie autor porusza temat własnych narodzin i młodości spędzonej w Rydze.

Z jednej więc strony w tekście zachowana zostaje chronologia – Wajl rozpoczyna swoją autobiografię od opisu własnych przodków. Z drugiej jednak strony chronologia ta zostaje naruszona już na wstępie, gdyż jako pierwsze i najważniejsze wydarzenie przytoczone zostaje aszchabadzkie trzęsienie ziemi z 1948 roku, zaś dopiero w kolejnych podrozdziałach dowiadujemy się na przykład o arystokratycznych korzeniach rodziny matki, której przodkowie w XVIII wieku posiadali majątek w guberni tambowskiej (KR, s. 372). Można odnieść wrażenie, iż celem takiego uporządkowania materiału biograficznego jest próba wykreowania własnej osoby jako człowieka pogranicza – przy czym nie jest ważne, czy jest to pogranicze turkmeńsko-perskie, czy niemiecko-francuskie. Rozpoczęcie zapisu od azjatyckiej Turkmenii jest ponadto zabiegiem, który ma na celu ukazanie kolei życiowych autora jako niestandardowych oraz nieoczywistych. W tym kontekście opisywana w kolejnych podrozdziałach Ryga jawi się czytelnikowi jako zachod-

4 Pierwsze zdanie eseju pt. *Ашхабадское землетрясение* brzmi: „Ключевое событие моей жизни произошло за год до рождения” (П. Вайль, *Карта родины*, Москва 2011, s. 367. Wszystkie cytaty z *Karty rodiny*, wykorzystane w tekście, pochodzą z tego wydania i oznaczane są dalej skrótem KR).

5 П. Вайль, *Доверие к потоку, или Безпечный педант. Петр Вайль в беседе с Иваном Толстым*, w: tegoż: *Свобода – точка отсчета. О жизни, искусстве и о себе*, Москва 2012, s. 19–20.

nie peryferia Związku Radzieckiego, podobnie jak Aszchabad i Taszkient, oddalona od „centrum” i żyjąca według własnych praw.

Biografia człowieka pogranicza tworzona jest u Wajla przy pomocy figury ruchu (przemieszczania się). Taka konstrukcja osobowości interpretowana jest przez badaczy związanych z nurtem geopoetyki jako wyznacznik osobowości związanej z peryferiami<sup>6</sup>. Nie jest to jednak ruch skierowany od peryferii w stronę centrum<sup>7</sup>, lecz przemieszczanie się od jednych peryferii w kierunku innych. Na poziomie biografii zobiektywizowanej, czyli tej, którą odtworzyć możemy z informacji na temat życia autora, jego przemieszczanie się nosi charakter bardziej tradycyjny – ruch od peryferii ku centrum. Z Rygi wybiera się Wajl na studia do Moskwy, a następnie emigruje do Nowego Jorku, czyli migruje od bardziej peryferyjnych ośrodków kultury w kierunku centrów światowych. Tymczasem w autobiografii autora stworzonej w tekście *Karty rodziny* nacisk położony został na przemieszczanie się pomiędzy peryferiami. Ruch ten charakterystyczny jest zwłaszcza dla przodków eseisty, których historie autor wykorzystuje w procesie autokreacji. Przodek matki, arystokrata Iwiński z guberni tambowskiej, decyduje się na zmianę wyznania z prawosławnego na mołokańskie, co skutkuje zmianą nazwiska, opuszczeniem rodzinnego majątku i udaniem się najpierw do Persji, a następnie do Armenii. Wspomniany wcześniej wujek Piotr, brat matki, emigruje z pogranicza Turkmenii do Iranu, by wrócić z powrotem do Turkmeńskiej Republiki Radzieckiej. Dziad autora od strony matki – Michał migruje z kolei z Armenii do Aszchabadu, czyli miasta, od opisu którego Wajl rozpoczyna autobiograficzny esej *Ашхабадское землетрясение*.

Temat migracji związany jest również z biografią rodziców Wajla, którzy po wojnie zostali skierowani przez władze radzieckie na tereny NRD (w Jenie przychodzi na świat starszy brat autora). Sytuacja wygląda podobnie w zapisie dziejów rodzinnych od strony ojca, idea „pograniczności” i przemieszczania się stanowi tutaj również najważniejszy element. Historię ojca Wajl opiera na rodzinnej legendzie, zgodnie z którą jego przodkowie wywodzą się od alzackiego Żyda, który na terytorium Rosji znalazł się z armią Napoleona:

Все Вайли – из Эльзаса. У нас в семье существовала легенда, над которой я долго смеялся и стеснялся пересказывать. Получалось, что мы произошли от наполеоновского солдата, барабанщика, который двадцатилетним оказался с французскими войсками в России, в Витебске заболел, от армии отстал, потом женился на местной женщине. От него пошли русские Вайли. В начале 80х в Чикаго, на какойто конференции, где все ходят с табличками на груди, я увидел человека с такой же фамилией, как у меня. Подошел, разговорились. Он сказал: «Вы напрасно смеялись и не верили. Все точно: Вайли из

6 E. Rybicka, *Antropologia miejsca. Auto/bio/geo/grafie*, w: tejsze, *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014, s. 277–296.

7 Tamże, s. 284–285.

Эльзаса. Мои корни оттуда, и композитора Курта Вайля, и Симоны Вайль. Все они – эльзасские евреи» (KR, s. 392).

Legenda rodzinna popycha autora do odwiedzenia Alzacji. Autor wybiera się na pograniczne francusko-niemieckie, gdzie odnajduje miejscowość Weil-am-Rhein, która w tekście staje się kolejnym miejscem autobiograficznym. Potraktowanie miasteczka jako miejsca związanego z własną biografią Wajl motywuje tożsamością brzmienia własnego nazwiska i toponimu Weil-am-Rhein (KR, s. 392–393). W kontekście problemu pograniczności jako elementu konstruującego biografię autora znaczące jest, że miasteczko położone jest na samej granicy, i to nie dwóch, lecz aż trzech krajów: Francji, Niemiec i Szwajcarii.

### ***Na pograniczu różnych tożsamości etnicznych – rosyjskość, żydowskość i europejskość jako komponenty samoidentyfikacji***

Pogranicze w przypadku Wajla jest słowem kluczowym nie tylko w odniesieniu do pochodzenia eseisty w rozumieniu geograficznym, ale także etycznym. W aspekcie geograficznym autor jawi się jako osobowość pochodząca z, nierzadko oddalonych od siebie, terytoriów pogranicza. W rozumieniu etycznym zaś eseista przedstawia siebie jako osobowość ukształtowaną pod wpływem różnych kultur i tradycji: mołokańskiej, żydowskiej, rosyjskiej i zachodnioeuropejskiej.

Wajl kreuje własną samoidentyfikację w oparciu o paradygmat różnorodności. Czyni on to jednak nie poprzez prostą deklarację autorską, lecz poprzez stworzenie w tekście drzewa genealogicznego własnej rodziny, w które wpisane są różne tradycje. Na poziomie deklaracji eseista przedstawia siebie jako Rosjanina, twierdząc, iż nigdy nie posiadał innej identyfikacji oprócz „po prostu rosyjskiej”<sup>8</sup>. W utworze opisuje jednakże szczegółowo perypetie rodzinne, nie tylko ze strony matki-Rosjanki, ale także ojca i jego żydowskiej rodziny. Drzewo genealogiczne stworzone w tekście stanowi zaś zaprzeczenie, w pewnym sensie, deklaracji autorskiej – wskazuje, iż pochodzenie eseisty trudno jest nazwać „po prostu rosyjskim”. Problem rosyjsko-żydowskich korzeni pisarza wzbogacony jest o deklarację jeszcze jednej identyfikacji autorskiej – pisarz postrzega siebie jako Europejczyka, spadkobiercę kultury grecko-rzymskiej.

Temat złożonej tożsamości Wajla zacząć należy od opisanie komponentu rosyjskiego. Matka autora była mołokanką, czyli przedstawicielką odłamu pra-

8 Autor pisze: „У меня никогда не было никакого иного самосознания, кроме просто русского – ни еврейского, ни скольконибудь религиозно окрашенного” (KR, s. 376).

wosławia, odnoszącego swe tradycje do zapisów Starego Testamentu<sup>9</sup>. Jej nawyki i model wychowania obowiązujący w domu eseista opisuje w następujący sposób:

В молоканском быту – кальвинистская суровость: ни табака, ни алкоголя. Натерпелся я от этих метастазов в юности. Такая подобралась семья. Отец, светский московский еврей, еще мог выпить в праздник двести рюмки, курил трубку, и запах «Золотого руна» – навсегда запах детства. Мать же для виду пригубливала вина и, наверное, единственная из прошедших войну хирургов – не курила. [...] Внедрялись навыки домашнего самообслуживания, вроде пришивания пуговиц, глажки брюк, ежевечерней стирки трусов и носков. С семи лет я ходил в магазин, готовил себе еду, потому что все с утра отправлялись на работу, а я учился во вторую смену. Обидный минимум карманных денег – и потому что были небогаты, и потому что считалось развратом: молоканская закуска (KR, s. 373–374).

W przytoczonym cytacie zauważyć można, iż model „rosyjskości”, reprezentowany w rodzinie Wajla przez matkę, był dość daleki od stereotypowego. Nie zawierał on w sobie ani czystej tradycji prawosławnej, lecz jej zmienioną wersję mołokańską, różnił się też od rosyjskiej obyczajowości (charakterystyczne jest tu szczególnie ograniczenie do minimum spożycia alkoholu, stanowiącego ważny komponent bytowej kultury rosyjskiej). „Rosyjskość” rodziny Wajla posiada zatem w pewnym sensie wymiar niereprezentatywny – tradycje sekt religijnych przynależą co prawda do kultury rosyjskiej, ale zajmują w niej pozycję peryferyjną w stosunku do głównego – prawosławno-świeckiego (sowieckiego) paradygmatu.

Tu pojawia się zatem pytanie, jak rozumiana jest przez Wajla owa „rosyjskość”? Wydaje się, że odpowiedź leży tutaj nie tyle w pochodzeniu etnicznym czy też w tradycjach wyniesionych z domu, lecz w poczuciu przynależności kulturowej. W esejach Wajl prezentuje własną osobę jako nosiciela rosyjskiej kultury wysokiej, wychowanego na dziełach Puszkina i Lermontowa, czytającego i komentującego poezję Mandelstama, Błoka i Cwietajewy. W takim rozumieniu jest on spadkobiercą literatury rosyjskiej, rosyjskim eseistą. Z drugiej zaś strony określenie własnej identyfikacji jako „po prostu rosyjskiej” interpretować można jako próbę przekroczenia rodzinnych zawłości etnicznych i opowiedzenie się po stronie opcji kulturowej kraju, w którym eseista się wychował. „Po prostu rosyjskość” może być również interpretowana jako synonim ponadnarodowego modelu sowieckiego. Przymiotnik „radziecki” pojawia się zresztą niejednokrotnie na stronach *Karty rodziny* w odniesieniu do rodziny autora:

Для моей матери он был позор и табу, на вопросы она не отвечала. Да мало ли на что не отвечали в моей молюканско советской (podkr. moje) семье (KR, s. 375).

9 Mołokanie przestrzegają na przykład zasady koszerności w przygotowywaniu posiłków.



Lub w innym miejscu:

О канонизированном родственнике я узнал поздно: вполне советская [podkr. moje – M.S.], без признаков инакомыслия семья совсем им не гордилась (KR, s. 394).

*Kartę rodziny* można odczytywać jako krytykę Związku Radzieckiego, w której ojczyzna autora pokazywana jest niejednokrotnie przez pryzmat ironii i groteski. Tym niemniej w kreacji własnej biografii autor nie odżegnuje się od „sowieckości”. Wydaje się, że taki sposób autoprezentacji w tekście wynika nie tyle z uczuć patriotycznych względem własnej ojczyzny (deklaratywny patriotyzm, jak za chwilę się przekonamy, jest postawą poddawaną przez autora ironicznym komentarzom), ile świadomości bycia ukształtowanym przez konkretne warunki społeczno-historyczne. „Sowieckość” jest traktowana przez autora jako fakt biograficzny, którego emigracyjny eseista nie próbuje ani wypierać, ani też ukrywać przed czytelnikiem.

Żydowskość z kolei zajmuje miejsce o wiele mniej znaczące w kreacji własnego wizerunku w utworach Wajla. Autor podkreśla niejednokrotnie, iż identyfikacja żydowska nigdy nie była częścią jego własnej tożsamości<sup>10</sup>. Przynależność etniczna ojca jest w tekście o wiele mniej wyrazista niż mołokańsko-rosyjska tradycja matki. Ojciec pisarza ukazywany jest jako człowiek nie kultywujący tradycji swoich przodków, jako zeświecczony inteligent radziecki. W odniesieniu Wajla do postaci ojca charakterystyczny jest krytycyzm:

Родительская жизнь проходила по касательной ко мне, не вызывая никакого интереса. А поскольку я рано уехал в другое полушарие, образ отца ускользает – чем дальше, тем безнадежнее, и некого спросить. Зачем он, просвещенный московский еврей, прошедший войну, видевший много и много понимавший, занимался своей журналистикой, писал про Никсона: «Кто такой ТрикиДики?» Строил защитные редуты на всякий случай? А то он не знал и не наблюдал, как легко сметаются редуты и бастионы покрепче. Скорее всего, скучно было (KR, s. 406).

Ojciec, w przeciwieństwie do matki autora, jawi się w tekście nie jako reprezentant cech i tradycji własnej zbiorowości, lecz jako przeciętny inteligent sowiecki, czytany, a jednocześnie zastraszony i gotowy na kompromisy w stosunku do władzy. Fragment opisujący ojca zakończony jest pełnym ironii akapitem dotyczącym rosyjskiej inteligencji, przedstawianej jako grupa pasywna i niedojrzała<sup>11</sup>.

Żydowskość u Wajla nie ma związku z tradycją judaizmu, gdyż tradycja ta jest autorowi najwyraźniej obca. O żydowskości wspomina on natomiast w kontekście niektórych zachowań charakterystycznych dla jego rodziny lub we frag-

10 Informacja ta pojawia się w książce *Karta rodziny* (KR, s. 376–377) oraz w wywiadzie z Piotrem Wajlem, przeprowadzonym w 1999 roku przez Iwana Tołstoja (П. Вайль, *Доверие к потоку, или Безпечный педант...*, dz. cyt., s. 23).

11 KR, s. 406–407.

mentach, w których analizuje własne cechy charakteru. Sytuację przemilczenia przez ojca historii jednego z krewnych, znamienitego lotnika lat dwudziestych, Wajł określa jako „żydowski zdrowy rozsądek” („еврейский здравый смысл”, s. 394), własnego ojca w kilku miejscach nazywa Żydem<sup>12</sup>, zaś w swoim charakterze doszukuje się cech przedsiębiorczości i obrotności (KR, s. 392–393), łączonych stereotypowo z umysłowością żydowską.

Tożsamość etniczna przodków ze strony ojca, oparta o rodzinne legendy i brzmienie nazwiska, zostaje skomentowana w tekście z humorem:

Немецкая фамилия отца перед войной, в Москве, воспринималась правильно – как еврейская. В Риге она звучала поинному. Поскольку я был еще и блондином, меня часто принимали за потомка остзейских немцев, или, как говорили, «из рижских немцев». Почти эльзасская буферная межуточная ситуация – немецкий француз, рижский немец... Дошел иудейский барабанщик с Рейна до Даугавы (KR, s. 396).

W kolejnym eseju (*Узбекские древности*) autor rozwija wątek niedookreślonej identyfikacji etnicznej własnej rodziny, stwierdzając, że tożsamość narodowa jego przodków – ludzi pogranicza – była niejednokrotnie kształtowana przez warunki zewnętrzne i w dużej mierze zależała od sytuacji politycznej bądź od miejsca pobytu<sup>13</sup>.

Tożsamość europejska stanowi natomiast w twórczości Wajła element auto-kreacji niezwiązany z tematyką rodzinną. W utworach nie odnajdziemy żadnej wzmianki wskazującej na to, że eseista czuje się Europejczykiem z przyczyny własnych korzeni sięgających pogranicza niemiecko-francuskiego. Europejskość u Wajła jest raczej wynikiem świadomego wyboru autora, który jeszcze w epoce Związku Radzieckiego postanowił opuścić ojczyznę i udać się na emigrację. Jednocześnie, co ciekawe, postrzeganie siebie jako Europejczyka jest u Wajła wynikiem reinterpretacji kultury rosyjskiej. Kulturę rosyjską widzi autor jako część kultury europejskiej. Jest to stanowisko przeciwne do punktu widzenia wywodzącego się z rosyjskiej literatury XIX wieku i żywego po dzień dzisiejszy, przedstawiającego dzieje Rosji jako historię odrębną i niepowtarzalną<sup>14</sup>. Ów eksklu-

12 W książce *Karta rodziny* takie określenie pojawia się dwukrotnie: „просвещенный московский еврей” (KR, s. 406) oraz „светский московский еврей” (KR, s. 373). W zbiorze zatytułowanym *Свобода – точка отсчета* odnajdujemy zaś stwierdzenie: „отец был стопроцентный еврей” (dz. cyt., s. 16).

13 Autor pisze: „Жизнь таскала нашу семью по окраинам империи, национальный вопрос стоял обиходно, решался повседневно. В плавленном котле Ташкента с этим было полегче, чем в довоенной Туркмении или в послевоенной Латвии” (KR, s. 396).

14 Chodzi o idee tzw. „szczególnej drogi” (ros. особый путь) Rosji, postrzeganej jako kraj dążący inną ścieżką rozwoju niż państwa europejskie. W koncepcję „szczególnej drogi” włączana była również idea rosyjskiego mesjanizmu. Wizja ta rozwijana była na przykład w poezji Tiutczewa, w tekstach Dostojewskiego czy Leontiewa (Д.Я. Травин, «Особый путь» России. От Достоевского до Кончаловского, Санкт-Петербург 2018).



zywizm, połączony z uczuciami patriotycznymi, Wajl traktuje zresztą z ironią, określając go jako rezultat zaściankowości oraz niedojrzałości:

Декларативный патриотизм – всегда заклинание, незрелость, невзрослость. Комплекс исключительности, питаемый комплексом неполноценности, объясним, но исторически нелеп. Россия не центр мирового культурного пейзажа, а лишь его подробность. Подробность важная – и тем более важная, что в этой картине единого центра нет и быть не может (KR, s. 169).

Kulturę rosyjską widzi Wajl jako jeden z wariantów kultury europejskiej, wyrosłej na bazie kultury śródziemnomorskiej. Widoczne jest to najwyraźniej we fragmencie książki *Слово в пути*, gdzie eseista pisze o Włoszech jako o kolebce wszystkich narodów europejskich:

[...] из Италии все пошло, мы все оттуда. Даже те, кто не прочел ни одной книжки и не видал ни одной репродукции, в Италию не приезжают, а возвращаются. [...] Там с первого раза возникает твердое убеждение, что здесь уже приходилось бывать. Без труда обходишься без путеводителя, а если возникают вопросы, их задаешь и получаешь ответы, не зная языка, - потому что жесты, потому что мимика, потому что улыбка. Потому что прапамять<sup>15</sup>.

W przytoczonym cytacie wykorzystany zostaje zaimek osobowy „my”, jednak w tekście nie do końca jest sprecyzowane, do kogo się on odnosi – czy „my” to Rosjanie, czy też Europejczycy w ogóle. Zatarcie granic narodowych pomiędzy „my” rosyjskim a europejskim wydaje się być jednakże zabiegiem nieprzypadkowym – poczucie powrotu do kolebki własnej cywilizacji, doznawane przez turystów odwiedzających Włochy, autor pokazuje jako doświadczenie jednoczące wszystkich Europejczyków. Tożsamość europejska oparta jest ponadto w cytowanym fragmencie o ideę „prapamięci” łączącej podróżnika z przestrzenią Italii. Owa „prapamięć” zostaje zaktualizowana przez autora zwłaszcza w momencie próby przekroczenia bariery językowej, w trakcie interpretacji gestów i mimiki rozmówców.

Tożsamość europejska Wajla wydaje się mieć zatem dwa źródła: intelektualne, traktujące kulturę rosyjską jako kontinuum kultury śródziemnomorskiej (tu charakterystyczne są chociażby wypowiedzi eseisty na temat pokrewieństwa rosyjskiej literatury z literaturą klasyczną), oraz intuicyjne, uruchomiane w oparciu o ideę „prapamięci”<sup>16</sup> i ideę „powrotu do domu”, wykorzystywaną w odniesieniu do opisu Włoch.

15 П. Вайль, *Слово в пути*, Москва 2011, s. 39.

16 „Prapamięć” u Wajla aktualizowana jest przy pomocy doznań sensorycznych – na przykład dźwięku języka włoskiego, a także w obecności czynnika emocjonalnego (por. ustalenia Elżbiety Rybickiej na temat emocji i udziału zmysłów w doświadczeniu przestrzeni: E. Rybicka, *Sensoryczna geografia literacka*, dz. cyt.; teź, *Geografia emocji i topografie emotywne*, w: *Geopoetyka*, dz. cyt., s. 267–276).

Podsumowując rozważania na temat identyfikacji etnicznej autora *Karty rodziny*, można powiedzieć, iż Wajl jako bohater własnych tekstów jawi się przede wszystkim jako osobowość złożona: Rosjanin, ale z poczuciem przynależności do kultury zachodnioeuropejskiej, obywatel Związku Radzieckiego, ale zamieszkujący w Rydze, czyli w europejskim mieście włączonym do terytorium ZSRR, potomek mołokanów i Żydów, ale podchodzący do tradycji religijnej z dystansem, inteligent, ale taki, który młodość spędził nie w bibliotece, lecz na ulicznym pijaństwie i w fizycznych pracach dorywczych (mycie okien, praca w straży pożarnej, na cmentarzu). Zawieszenie postaci eseisty pomiędzy tradycją mołokańską a korzeniami żydowskimi, pomiędzy Rygą a Aszchabadem i pomiędzy inteligentem a pariasem można określić jako próbę wykreowania własnej osoby jako tożsamości granicznej, uformowanej w warunkach połączenia odległych i nieraz przeciwstawnych czynników. Zabieg ten realizowany jest poprzez liczne chwytliwy narracyjne: opisywanie bądź stwarzanie miejsc autobiograficznych, deklaracje autorskie odnośnie własnej identyfikacji, przywoływanie historii przodków w narracji, wreszcie poprzez stwarzanie własnych mitów tożsamościowych, do których zalicza się na przykład idea prapamięci.

Na zakończenie dodać należy, iż sformułowanie „pograniczność” odnieść można również do problemu gatunkowego twórczości Wajla. *Karta rodziny*, choć zaliczana jest do eseistyki, w zasadzie posiada cechy gatunku hybrydycznego, mieszczącego w sobie obok rozważań eseistycznych elementy reportażowe, fragmenty autobiograficzne oraz teksty, które przynależą do szeroko pojętej prozy podróżniczej.

## Bibliografia

- Вайль П., *Карта родины*, Москва 2011.
- Вайль П., *Свобода – точка отсчета. О жизни, искусстве и о себе*, Москва 2012.
- Вайль П., *Слово в пути*, Москва 2011.
- Травин Д. Я., *«Особый путь» России. От Достоевского до Кончаловского*, Санкт-Петербург 2018.
- Черняк В. Д., Черняк М. А., *Массовая литература в понятиях и терминах: учебный словарь-справочник*, 2-е изд., Москва 2015.
- Assmann A., *Przestrzeń pamięci. Formy i przemiany pamięci kulturowej*, przeł. P. Przybyła, w: *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektyw niemiecka*, red. M. Saryusz-Wolska, Kraków 2009.
- *Autobiografia*, red. M. Czermińska, Gdańsk 2009.
- Czermińska M., *Autobiograficzny trójkąt. Świadectwo, wyznanie i wyzwanie*, Kraków 2000.
- Czermińska M., *Miejsca autobiograficzne. Propozycja w ramach geopoetyki*, „Teksty Drugie” 2011, nr 5.

- Czermińska M., *Przestrzenne odniesienia czasowych faz biografii*, w: *Przestrzenie geo(bio)graficzne w literaturze*, pod red. E. Konończuk i E. Sidoruk, Białystok 2015.
- Domańska E., *Epistemologie pograniczy*, w: *Na pograniczach literatury*, red. J. Fazan, K. Zajas, Kraków 2012.
- Kaczmarek J., *Podejście geobiograficzne w geografii społecznej. Zarys teorii i podstawy metodycznej*, Łódź 2005.
- Konończuk E., *Geobiograficzne doświadczenie lektury*, w: *Przestrzenie geo(bio)graficzne w literaturze*, pod red. E. Konończuk i E. Sidoruk, Białystok 2015.
- Madurowicz M., *Tożsamość homo localis w geografii człowieka*, w: *Człowiek w badaniach geograficznych*, red. W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski, Bydgoszcz 2006.
- Matyaszewski P., *Podróż Monteskiusza. Biografia przestrzenna*, Lublin 2011.
- *Przestrzenie geo(bio)graficzne w literaturze*, pod red. E. Konończuk i E. Sidoruk, Białystok 2015.
- Rybicka E., *Geopoetyka. Przestrzeń i miejsce we współczesnych teoriach i praktykach literackich*, Kraków 2014.

**Małgorzata Sylwestrzak**

*University of Białystok*

**BORDERLAND-NESS AS A CATEGORY THAT CONSTITUTES  
THE IDENTITY OF AN AUTHOR IN THE COLLECTION  
OF ESSAYS *KARTA RODINY* BY PIOTR WAJL**

**Summary**

The article analyses the problem of borderland-ness as a category that constitutes the text identity of an author. The work to which these deliberations refer is the collection of essays by Piotr Wajl, entitled *Karta rodiny* (Map of the Homeland). The author analyses Wajl's essays using the notion of "autobiographical places" coined by Małgorzata Czermińska. Apart from that, she analyses the ways in which the author creates his own biography. In the book *Karta rodiny*, he builds it based on the idea of borderlands. He also includes various ethnical components in his national identity: being Russian, Jewish, and European.

**Keywords:** Piotr Wajl, Third Wave of Russian Emigration, essay, identity, self-creation, borderlands.